

Otázka ontologie

Převážná část tradičně pojaté ontologie je spojená s představou světa vyjadřovanou pomocí kategorií evokujících stálost a neměnnost, mezi nimiž ústřední roli hraje kategorie bytí. Je to samozřejmý důsledek snah zachytit něco stálého, trvalého a jistého, co zaručí pozorovatelům proměnlivého světa možnost o něm promlouvat s nadějí, že platnost výpovědi neskončí s přeměnou pozorovaných jevů. Tato přirozená snaha byla relativně přímou a rychlou cestou k rozdělení světa na dvě části: empirickou, pozorovatelnou, která se mění před očima, a spekulativní, ve které abstrakta přerůstala v substanci světa, přičemž právě tato substance měla být nadále předmětem filosofické analýzy a oborem ontologie. Bytí jako takové pak bylo v převážné míře velmi úzce spojeno právě s trvalostí a neměnností substance, jejímž nahodilým projevem byl živý, proměnlivý svět.

Přesto však existovaly koncepce, které zdůrazňovaly dynamičnost a neustálou proměnlivost světa jako jeho základní charakteristiku, a ontologie v našem podání¹ se v tomto dávném hérakleitovsko-parmenidovském sporu staví jednoznačně na stranu dynamického obrazu a na otázku, zda vesmír popisovat jako systém, nebo jako historii, dává jasnou odpověď, přitakávající historii. Samozřejmě, že to neznamenaá popírání vesmíru jako systému, ale je to zdůraznění skutečnosti, že tento systém není statický, že má své dějiny, které nejsou pouhým míjením abstraktních věků, ale procesem organizace a rozpadu struktur, vznikáním složitých celků schopných sebeorganizace a dalšího vývoje. Dění, procesuálnost a proměnlivost jsou tak chápány jako podstatné pro tento vesmír, nikoli jen jako jeho náhodné projevy, za kterými je ještě něco ukryto a co je třeba odhalit.

V dějinách nacházíme mezi ontologickými koncepcemi velmi často takové, které se snaží čelit pomíjivosti světa i své vlastní odhalením bytí jako základního faktu, který přetrvává v jinak proměnlivém světě. Protože spojují své vysvětlení s ideou substance, můžeme je pro stručnost nazvat substančními ontologiemi. Nalezením a odhalením substance má být jednou provždy učiněno jasno ve věci počátku světa a původu všech jeho dalších projevů, které tvoří náš smyslový svět. Jinou velkou skupinu

¹Tj. evoluční ontologie, jak ji rozvíjí J. Šmajš a J. Krob na Katedře filosofie FF MU Brno.

tvoří směry, které si také kladou za úkol odhalit podstaty — i když se třeba nazývají fenomenologie, nebo přímo bytí samotné, jak je to vlastní fundamentální nebo fenomenologické ontologii. Tyto antropologické filosofické systémy však na rozdíl od klasických substančních koncepcí, jak je představuje například Descartes či Leibniz, kladou důraz nejen na další charakteristiku našeho světa, kterou je čas, ale v důsledcích se nakonec nezajímají o bytí, ale mnohem více o lidský prožitek bytí okolního světa. Klasická věda se svými karteziánskými a newtonovskými kořeny, klasická mechanika i věda moderní, relativistická fyzika, kvantová mechanika nedávají uspokojivou odpověď na otázku času, resp. neřeší problém nevratnosti. Není třeba být příznivcem fenomenologie či existencialismu, je však zřejmé, že člověk se nezbaví svých obav a strachu z neodvratného konce, když zamění znaménko plus u symbolu t ve fyzikálních rovnicích za znaménko minus. Skutečný svět se nevrátí zpět a je tedy třeba nabídnout jiné odpovědi než ty, které poskytují fyzikální zákony invariantní vůči času. Čas a bytí se tak v různých obměnách na dlouho stávají hlavním tématem jednoho proudu filosofování od konce 19. století. Protože však i fyzici jsou lidé, kteří mají své lidské obavy, současně s tím probíhá i ve fyzice ve stejné době hon na šipku času, tj. hledání fyzikálního procesu, který by jednoznačně garantoval lidskými bytostmi vnímanou a tragicky prožívanou nevratnost času. Žádný z těchto pokusů, tj. ani fenomenologický a existenciální, ani fyzikální zatím neuspěl a zůstává otevřená otázka, zda jejich protagonisté hledali málo nebo špatně, nebo zda dokonce samo toto hledání není zcela marné.²

Neustále narůstající problémy s časem a uvědomování si jejich neřešitelnosti v rámci klasických postupů a substančních hledisek patří pravděpodobně k rozhodujícím momentům, které přispívají k postupnému opouštění vyhraněných substančních koncepcí a stále častěji se tak prosazuje relační přístup. Ve fyzice je to řečeno zcela explicitně a jasně spolu s relativistickými teoriemi, i když dílčí formulace nalezneme samozřejmě

²Viz Krob, J.: *Další konec, tentokrát existencialismu*. Pro-Fil 3, 2000 ISSN 1212-9097, URL: http://profil.muni.cz/03_2000/state_krob.html 20. 11. 2000

mnohem dříve (Aristoteles, Descartes, Leibniz),³ v antropologicky orientovaných filosofických směrech je to poněkud skryté. Tematizované je sice stále bytí, jak určuje tradice již od Aristotela, ale určováno je téměř výhradně prostřednictvím času, tj. pomocí proměnlivosti našeho světa (nás samých v tomto světě) par excellence. Bytí je potom bytím, jenom pokud se děje. Bez dění je bytí zapomenuté, nedokonalé, je bytím, které není. Jakkoli je tak proklamována snaha odhalit bytí jako takové, je nakonec zkoumáno jedno konkrétní dění.

Ukazuje se tedy, že není třeba se obávat opouštění tradičního pohledu na ontologii jako na zkoumání něčeho statického a že i když ontologie přesune svůj zájem z bytí na dění, nepřestane být sama sebou jenom proto, že už to nebude odpovídat etymologickému původu jejího jména.⁴ Moderní ontologie se čím dál méně stará o bytí a uvolněné pozice rychle zaujímá analýza dění. Nechceme tedy hlásat konec bytí, ovšem ani je nechceme resuscitovat, pokud se ukáže, že skomírá, pouze bychom rádi poukázali na jinou možnou perspektivu zkoumání světa, která by snad mohla být prostá nedostatků vlastních koncepcím snažícím se uchopit bytí jako takové.

Ontologie tedy může vyjít v zásadě ze dvou základních možných přístupů. První je tradiční, tváříci se jako přímočarý postup jdoucí rovnou k samotnému bytí, k podstatám, obcházející empirickou zkušenost a vědu ve snaze proniknout k nezakreslenému nahlédnutí Toho, Co Je Všemu Společné, ale vždy to končí analýzou jednoho konkrétního jsoucna, a to nikoli v jeho celku, ale jen v omezujícím pohledu jeho časové úzkosti, kterou se dívá na zbytek světa. Pokud je nějakého poznání dosaženo, je to poznání, oproti původnímu plánu zprostředkované parciální zkušeností, mnohdy velmi těžko — pokud vůbec — sdělitelnou.

³Na nejednoznačnost ukazuje i to, že posledně dva jmenované je možné uvádět jako příklady jak substančních, tak — díky některým specifickým postojům — i relačních koncepcí.

⁴Ostatně by ontologie nebyla zdaleka prvním případem tohoto typu, slov s podobným osudem užíváme běžně, aniž by nám to překáželo v jejich porozumění. Počítače již dávno nejsou jen stroje určené pouze k výpočtům, telefony také nepřenášejí na dálku jen zvuk.

Druhá možnost souvisí s využitím nabídky jiných oblastí lidského poznání, zejména speciálních vědních oborů, a ústřední moment ve vznikajících koncepcích tvoří dění, procesy, vývoj systémů. Zkoumání dynamismu světa, pokus o rekonstrukci jeho dějin z jednotlivých historií jeho částí — vesmíru, živé přírody, kultury — sice nezaručuje odhalení Dění nebo Bytí, Které Se Děje, ale možná ukáže nepotřebnost takového odhalování a dostatečně nás bude saturovat poznáním evoluce vesmíru, odhalením způsobu, kterým se systémy brání tendenci k všeobecnému rozpadu, a také nám napomůže k jasnějšímu rozpoznání a pojmenování — nebo možná lépe k uznání a uvědomění si — nebezpečí, které nám hrozí z našeho nešetřného zasahování do jemných a složitých struktur tvořících svět, bez kterého nemůžeme existovat.

Během ontologické honby za bytím si jen málokdo připouštěl, že stále bytí může být nedosažitelné nejen pro naši momentální gnoseologickou nedostatečnost, ale z principiálních důvodů. Samo naše poznávání jej totiž činí nestálým a proměnlivým. Teprve až vzala za své Aristotelem systematicky uplatněná iluze nezávislého pozorovatele kodifikovaná novověkou vědou v podobě zaujetí absolutní pozice při pohledu na skutečnost, která je netečná vůči svým pozorovatelům, až když si pozorovatel uvědomil, že nemůže zaujmout pozici božího nadhledu, že pozorovat znamená být ve vztahu, přičemž tento vztah může zanechat stopy na pozorovaném, a že tedy jakékoli zkoumání skutečnosti tuto skutečnost více či méně pozmění, teprve tehdy, po opuštění myšlenky o možnosti absolutně objektivního poznání, se odkrývá možnost nového adekvátního zobrazení. Nutně to však už je zobrazení změn a procesů ve vzájemných vztazích, poznávací vztahy a děje z toho nevyjímaje. Ontologii tak nezbyvá nic jiného než nahradit dosavadní, převážně statické pojetí světa obrazem světa dynamického. Moderní ontologie by měla zapomenout na svou etymologii a z teorie bytí se proměnit v teorii stávání.

Znamená tedy výše uvedené, že se ontologie změní ze svébytné filosofické disciplíny v glosování poznatků moderních přírodních věd? Nemyslím si, že by takovéto důsledky mohly vyplynout z přesunu akcentu od bytí k dění. Současně je však nepochybné, že se podstatně změní celková struktura tázání ontologie, že z tradičního, převážně spekulativního obsahu zůstane velmi málo a ontologie bude muset respektovat mnohá tvrzení speciálních věd, byť by se týkala oblastí, které byly ještě donedávna chápány jako předmět čistě filosofický. Schematicky bychom mohli

hovořit o přechodu ontologie od apriorní spekulace o bytí (jsoucnu, existenci) jako takovém k aposteriorní analýze témat, která se přesunula do speciálních věd.

Tradiční ontologie (nauka o bytí a jsoucnu) si zachovávala apriorní svébytnost v tom slova smyslu, že její výpovědi o jsoucnu jakožto jsoucnu se snažily být zcela nezávislé na jakémkoli jiném, tj. v každém případě konkrétnějším vědění. V této souvislosti jedna z otázek pro dnešní ontologii zní: jsou takovéto spekulace, které se programově snaží být nezávislé na konkrétním vědění, jaké nabízejí například přírodní vědy, spekulace, které dokonce nerespektují toto vědění, ještě vůbec potřebné a mají co říci dnešnímu člověku?

Všimněme si některých historických zásadních proměn ve vztahu ontologických koncepcí k přírodovědným teoriím. Mezi změny tohoto typu bezesporu patří i ta, která vychází ze střetu platónské a aristotelovské linie. Platónská, resp. pythagorovsko-platónská linie měla čistou spekulaci za východisko, z kterého budovala různé modely světa, a bylo vcelku lhostejné, jak mnoho jim odpovídá empirický svět. Prostě jenom stačilo, když tyto modely podávaly dostatečně vyhovující popis pozorovaných událostí, otázka fyzikální podstaty pozorovaného nebyla důležitá. Mohly tak sice vzniknout i koncepce ve své době velice odvážné (například Filoláův heliocentrický model vesmíru), ale nebylo možné se pro nedostatek argumentů pro žádnou z nich racionálně rozhodnout.

Linie představovaná Aristotelem je zlomem ve prospěch empirického zkoumání a potlačení čisté spekulace. Podle Aristotela musí každý model světa, každá teoretická koncepce předem respektovat fyzikální data nebo ještě lépe být vybudována na základě fyzikálních, v této souvislosti se rozumí převážně empirických faktů. Jen takový model, který plně bere ohled na fyzikální podstatu pozorovaného, může být brán vážně. Je to samozřejmě podmínka v mnohém svazující a při nedostatku fyzikálních znalostí či při jejich nízké úrovni vede často ke koncepcím, které jsou mnohem zranitelnější. Znalost fyziky totiž přímo ovlivňuje podobu na ní budované ontologie v kladném i záporném slova smyslu. Před ontologií se tak objevuje možnost volby: volná spekulace, nebo přimknutí se k fyzice a přírodní vědě vůbec.

Není to volba nikterak snadná; v historických počátcích také proto, že fyzikální znalosti nebyly dostatečné pro vytváření ucelených koncepcí a mnohé bylo nutno domýšlet a přenechávat tak spekulativnímu

přístupu, který měl stále volné pole působnosti neomezované nedostatečnými konkrétními znalostmi. Ovšem ani v současnosti není situace o mnoho jednodušší. Třeba už jen proto, že vůbec není jisté, zda budeme moci někdy říci, že naše konkrétní znalosti o světě už jsou dostatečné pro vybudování ucelené systematické koncepce světa, ale také prostě proto, že spekulativnímu myšlení se v určité fázi vývoje vědy nelze vyhnout. Existuje několik předpokladů, které každá věda musí přijmout a pro které v podstatě nejsou jednoznačné argumenty (základní předpoklady nejsou falzifikovatelné), ale vychází pouze z faktů zkušenosti nebo dokonce jen názoru (objektivnost světa, kauzalita, možnost extrapolace fyzikálních zákonů, možnost adekvátního teoretického popisu světa, apod.).

I to je jeden z důvodů, proč spor platónského a aristotelovského přístupu není důsledně rozhodnut; v současné vědě má podobu vztahu matematiky a fyziky či třeba analytických a syntetických vět. Ale právě vztah matematiky a fyziky může ukázat, jak se během dějin celý vztah spekulace a aposteriorní reflexe posunul do jiných úrovní. Přestože přetrvávají spory matematiků a fyziků, soupeří různé koncepce vysvětlující původ matematiky a její roli či možnosti při popisu fyzikálního světa (invenčionismus, formalismus, platonismus, konstruktivismus), jsou značně potlačeny v okamžiku, kdy se matematika a fyzika sejdou při řešení otázek týkajících se reálného (fyzikálního) světa. I když i nadále může být matematikům zcela lhostejno, zda jejich veličiny mají nějakou fyzikální interpretaci, ukazuje se matematika jako dostatečně dobrý (jediný schopný) nástroj k vyjádření složitých struktur odhalovaných moderní fyzikou.

Vyhraněnost původního sporu platónské a aristotelovské linie se jakoby přesunula do jiné úrovně. Vedle spekulace, o které jsme doposud mluvili, řekněme scientistické, se objevuje ještě varianta antropologická. Jsou to ovšem spekulace, které se od sebe podstatným způsobem liší. Spekulace postavené na upřednostňování matematiky, i když v daném okamžiku nemusí mít fyzikální interpretaci, jsou především jasně sdělitelné, protože i ve své invenčionistické podobě respektují pravidla systému, v jehož rámci vznikají (předem daný jazyk). Díky tomuto respektu tak mohou i ve volně vznikajících konstrukcích být rozvíjeny nástroje, které teprve *budou* použitelné při budoucích objevech struktur fyzikálního světa.

Naproti tomu výsledné koncepce antropologické spekulace vypovídají velmi málo nebo vůbec nic o světě samém neboť jsou především

sdělením o svých tvůrcích. Spekulace orientovaná výhradně antropologicky je tak především intelektuální ušlechtilou zábavou, není to již teorie bytí, ale sdělování dojmů z bytí. Svým odvoláváním se na pocity, jedinečnou zkušenost se stává neargumentovatelná a v důsledcích je spíše věcí víry, náladového souznění s autorem, příběhem, ale nikoli teoretickým systémem.

Z uvedeného také vyplývá odpověď na původní otázku o potřebnosti spekulace v ontologii. Je zřejmé, že jisté dávce spekulace se vyhnout nelze, je-li však ve službách snah o vytvoření sdělitelného popisu světa, resp. v úzkém a neustálém kontaktu s reflexí fyzikálního světa, není důvod se jí zbavovat. Pokud se však stává spekulací „bez zábran“, je potřebná asi jako poezie či příběhy vyprávěné ve volných chvílích.

Téma a možnosti ontologie se ale zdaleka nevyčerpávají jejím vztahem ke speciálním vědám a jejich výsledkům. Zcela v souladu s tím, že je ontologie *filosofickou* disciplínou, je pro ni mnohem příznačnější a významnější kladení otázek než nalezení odpovědí. To znamená, že může působit — a ve skutečnosti tak mnohdy také působí — jako jistý předvoj v lidském poznání, jehož smyslem je formulace otázek a naznačení celého spektra možných odpovědí, které jsou samozřejmě z velké části velmi spekulativní, protože k nim chybí konkrétní faktický materiál. Jakmile se ale tento objevuje, ujímá se daného problému stále více některá ze speciálních věd, ontologie jej opouští a obhlíží nové oblasti problémů a otázek. Současnost pak klade na tuto činnost ještě další specifické nároky. Je to především vyhocenost naší planetární situace ve vztahu člověk a jeho destrukční aktivity (byť by byly pouze nezamýšleným důsledkem jeho ontické kulturní činnosti)⁵ versus zbytek přírody, která odsunuje libovolné nezávazné spekulace o světě do oblasti nemístného luxusu a intelektuálních cvičení a nutí filosofy cítící alespoň minimální odpovědnost za svět, ve kterém (ne)budeme žít, hájit takové ontologické koncepce, které mohou přispět k udržení obyvatelnosti světa.

The Question of Ontology

The author tries to introduce a new conception of ontology as the traditional branch of philosophy which must cope with the contemporary

⁵Viz jeden ze základních bodů koncepce evoluční ontologie, jak ji představuje J. Šmajš.

gigantic growth of knowledge of the special sciences, above all the natural ones. It refers to the necessity of the fundamental change of hitherto orientation of ontology. The analysis of reality as the process will take place instead of various conceptions where being is apprehended as static and non-evolutionary, there will be installed the analysis of reality as the process — therefore being will give way to event. This tendency is proved also at these ontological conceptions, which take attention to the problem of time and the dynamic character of the world. The shift of the interest of ontology from being to event is connected with its relation to special sciences. According to the author this relation cannot be limited to the commentary function or synthetic role (which is impossible today) but it ought to be fulfilled by mutual inspiration during the formulation of general questions and possible answers. The qualification of ontology for this activity ought to be based in the respect for the knowledge of natural (special) sciences, and these sciences — vice versa — could gather from ontology the foundations for its inevitable metaphysical basis. The contemporary historical situation of ontology is in addition influenced by the contemporary situation of global world, the point of which is the surviving of human being as a gender.

Die Frage der Ontologie

Der Verfasser ist bemüht die neue Auffassung der Ontologie als traditioneller philosophischer Disziplin vorzustellen, die mit dem riesigen Erkenntnis-Wachstum in den Spezial-, besonders Naturwissenschaften fertig werden muß. Er verweist auf die Notwendigkeit einer grundsätzlichen Änderung der bisherigen ontologischen Einstellung: der jetzige ontologische Mittelpunkt, dargestellt von verschiedenen statischen und nichtevolutionären Auffassungen des Seins, wird durch die prozessuelle Analyse der Wirklichkeit ersetzt: das Sein wird dem Werden ausweichen. Diese Tendenz wird auch auf den ontologischen Entwürfen dokumentiert, die sich der Problematik der Zeit und des dynamischen Weltcharakters widmen. Diese Verlagerung des ontologischen Interesses von Sein zum Werden hängt auch mit der Beziehung der Ontologie zur speziellen naturwissenschaftlichen Erkenntnis. Dem Verfasser nach kann man diese Beziehung nicht auf bloße Deskription oder auf die heute eigentlich nicht mehr mögliche synthetisierende Aufgabe begrenzen, sondern sie sollte

durch die wechselseitige Inspiration bei der Formulierung der allgemeinen Fragen und möglichen Antworten erfüllt werden. Die ontologische Kompetenz für diese Tätigkeit sollte im Respekt vor den spezialwissenschaftlichen Kenntnissen liegen, und die Wissenschaften könnten umgekehrt aus der Ontologie (Philosophie) die Unterlagen für ihre unumgängliche metaphysische Veranlagung schöpfen. Heutige Lage der Ontologie wird auch durch die zugespitzte globale Lage eingerahmt, in der es sich um nichts kleineres als um das Überleben des Menschen als Gattung handelt.

La question de l'ontologie

L'Auteur veut présenter un nouveau concept de l'ontologie entendue comme une discipline philosophique traditionnelle, toutefois obligée aujourd'hui de faire face à l'accroissement colossale de connaissances des sciences spéciales, notamment celles de la nature. L'Auteur signale la nécessité de passer à la transformation fondamentale de l'objet de l'ontologie existante : au lieu des analyses de l'être compris d'une façon statique, il faut développer les analyses du réel compris en tant qu'un processus – l'être immobile doit céder la place à la dynamique du monde en processus. L'Auteur met en évidence cette nécessité à l'aide des conceptions ontologiques qui s'intéressent aux questions du temps et au caractère dynamique du monde. Le transfert de l'intérêt ontologique de l'être immobile vers le monde en processus va de paire avec le rapport qu'entretient l'ontologie avec les sciences spéciales : ce rapport ne peut plus se contenter de rôle d'un commentaire simple ou de rôle d'une synthèse aujourd'hui impossible, mais il devrait assumer le rôle de l'inspirateur mutuel pour la philosophie et pour la science dans la formulation des questions et des réponses. L'ontologie devrait acquérir la compétence nécessaire en respectant les résultats des sciences spéciales, celles-ci pourraient de leurs côtés s'inspirer de l'ontologie (de la philosophie) en y trouvant leurs fondements métaphysiques nécessaires. L'état actuel de l'ontologie est en plus déterminé par la situation globale très critique qui pose la question de la survie de l'homme en tant que l'espèce.